

**ПОШИРЕННЯ ГУБЕРНСЬКОГО УСТРОЮ
НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ ТА МОЖЛИВІСТЬ
ІСНУВАННЯ АЛЬТЕРНАТИВНИХ СТРУКТУР
НАПРИКІНЦІ XVIII – НА ПОЧАТКУ XIX СТ.**

Історію розширення губернського устрою на Чернігівщині вочевидь варто розпочати з 1781 р. Друга губернська реформа пов'язана з введенням в дію «Учреждения для управления губерний Всероссийской империи» від 7 листопада 1775 р., мала на меті ліквідувати ключові недоліки попереднього обласного управління, коли губернії являли перш за все військові округи [7, с. 14392]. В той же час губернії Катерини II — це області, котрі створювались без врахування географічних та історичних особливостей. За основу було взято статистичний підхід — кількість населення [3, с. 93]. Спочатку новий територіально-адміністративний устрій вводився в центрі Росії. Через чотири роки його поширили на Гетьманщину, ліквідувавши її автономію в вересні 1781 р. Території розподілялись між трьома намісництвами (губерніями) – Київським, Новгород-Сіверським та Чернігівським [7, с. 15228, 15229, 15233].

Тобто історія Чернігівської губернії веде початок з 16 вересня 1781 р. При введенні губернського та повітового устрою на Чернігово-Сіверщині зовсім не брався до уваги попередній полковий та сотенний поділ, руйнувались адміністративна єдність [8, с. 152–155]. Але такий поділ, як зазначалось вище, був загалом характерний для даної губернської реформи. Введення в дію положень Маніфесту 7 листопада 1775 р., створення відповідних установ для майже 50 губерній затягнулось на двадцять років. Свою специфіку мало його поширення і на Лівобережній Україні. Так за схемою реформи кожна губернія отримувала однаковий устрій. При цьому чітко розділялись різні галузі управління: адміністративна, судова, фінансова. На чолі адміністративних установ поставлено губернське правління. До його компетенції належали виконавчі, поліційні, розпорядчі функції. Губернське правління, на чолі якого стояв намісник (губернатор) передавав місцевим установам волю центральної влади, виконував контрольні функції, загалом керував губернією в адміністративному плані. Тобто тут мались на меті класичні бюрократичні принципи управління в реальному вигляді [3, с. 93–101].

Одночасно губернське правління керувало поліційними повітовими установами, котрі отримали назву нижчих земель судів, на чолі їх стояли капітан-ісправники. Фінансові питання знаходились в віданні губернської казенної палати.

Губернські судові установи носили становий характер. До їх відносились палата карних справ та палата цивільних справ. Саме введення нового порядку судочинства та станового устрою зустріло найбільше складнощів на теренах колишньої Гетьманщини. Так основна частина колишніх козаків Гетьманщини і

частина представників інших суспільних верств, їхні сім'ї, якщо вони не потрапили на військову службу чи не повели боротьбу за нобілітацію, прирівнювались до категорій населення, з так званим «семигрівеним» подушним окладом, та з відповідними повинностями. На них також поширювалась і рекрутська повинність [8, с. 124–153]. Це була принципова позиція царського уряду, котра спиралась на традиції російського самодержавства, його законодавчу систему. Але існував суттєвий нюанс. Визнаючи принциповість норми, уряд міг на певний час призупинити її введення в дію або загалом не реалізовувати якусь частину повинності, вважаючи за недоїмку.

Малоросійські козаки створювали досить складну проблему для нової влади. Вони зберігали корпоративний дух, мали значний досвід боротьби за свої права, в тому числі зі старшиною. Крім того, вони мали земельні наділи на праві близькому до помісного землеволодіння в Росії, і за своїм значенням козаки суттєво не відрізнялись від дрібних поміщиків Московської держави. Крім того козаки володіли землею на основі права власності. Тобто уряд мав рахуватись з їх історичними правами, в тому числі поземельними. В умовах постійних війн військовий досвід теж був би не зайвий. З одного боку козакам як соціальній групі, в реалізацію повинностей зарахували надходження особового складу переформованих в кавалерію козачих полків. Як варіант виконання станової повинності, до кінця війни 1787–1791 рр., зберігались власне козачі полки: Херсонський, Полтавський козачі, Козачий Булави Великого Гетьмана полк.

Не можна не враховувати й ефект прямої протидії спробам поширення кріпосного права в повному обсязі. В цьому плані показовим по тривалості та організованості стало Турбаївське повстання, котре продемонструвало можливості опору населення Лівобережжя. Хистка та неоднозначна реакція уряду на події демонструє розуміння його представниками вибухонебезпечності ситуації в ключовому регіоні. Жителі Турбаїв хоч і дорогою ціною, добились свого, вони не стали кріпаками [2]. Як наслідок, на відміну від інших регіонів Росії на Лівобережжі кріпосне право в основному носило не особистий, а поземельний характер. Отже, за влучним виразом Д. Міллера, козацтво в другій половині XVIII ст. «передельвають» [5, с. 2].

Характер цієї проблеми до кінця не досліджений навіть до сьогодні, але результат більш-менш відомий. В XIX ст. під козаками стали розуміти представників особливого військового стану, об'єднаних в козаче військо та мавших певні привілеї за несення обов'язкової служби. Проте саме козаки Лівобережної України виявились складною проблемою для уніфікаторських процесів, не вписуючись в єдиний стандарт, створивши історичний прецедент. Так навіть в визначенні козаків словником Володимира Даля, котре сучасним дослідникам рекомендують брати за основу, малоросійські козаки виділені окремо, як селяни, котрі називаються козаками [1, с. 33–34]. Без сумніву, В. Даль виходив з юридичного факту — відсутності козачого війська. В той же час система намісництва, котра розділила єдину територію колишнього війська все-таки не

ліквідувала можливостей його поновлення, та створювала значну кількість адміністративних проблем.

Таким чином, на середину 90-х рр. XVIII ст., ситуація, котра склалась на території колишньої Гетьманщини, не виглядала стабільною. З приходом до влади Павла I відбуваються зміни в принципах державної політики. Імперія з дворянської починає трансформуватись в абсолютистську, виходячи саме з вищезгаданих бюрократично-поліційних принципів та принципів природного права в російсько-самодержавному прочитанні. Період управління Павла I, його неординарна особа залишаються полем гострої полеміки. Однак заходи його уряду, попри їх неоднозначність, стабілізували ситуацію на Лівобережжі. Прийняття указу «О восстановлении в Малороссии правления и судопроизводства сообразно тамошним правилам и порядкам» від 30 листопада 1796 р., та його наслідки потребують окремого дослідження. Пояснення політики Павла I стосовно України бажанням діяти всупереч Катерині II, не може в повній мірі вважатись об'єктивним, як і наміри поновлення посади Гетьмана, лише прагненням зробити приємність графам Гудовичам чи українофільством [6, с. 1–12]. З врахуванням цих обставин цілком логічним кроком є створення на території Гетьманщини єдиної Малоросійської губернії, згідно закону від 12 грудня 1796 року [7, с. 17634].

Проте поновлення козацького війська та його владних структур зустріло опір не лише в частині імперської бюрократії, але і в середовищі вихідців з Малоросії. Адже при поновленні Гетьманщини значних втрат могли зазнати кілька десятків сімей, котрі отримали головні матеріальні вигоди, внаслідок поширення на Гетьманщину загальноросійського устрою, в тому числі за рахунок рангових маєтностей. В першу чергу це: Безбородьки, Гудовичі, Дарагани, Завадовські, Кочубеї, Лизогуби, Розумовські (Перовські), Тарновські, Трощинські і т.д.

З одного боку, об'єктивно вони проявляли зацікавленість в збереженні малоросійськими козаками їхнього особливого статусу, пам'яті про шляхетне походження, прав земельної власності — різними способами, перерозподіляючи її на свою користь [4, с. 82–83]. З іншого боку, їм об'єктивно шкодило поновлення повноцінної структури козачого війська з неминучою ревізією та відповідним перетворенням війська в колективного земельного власника. Причому саме представники цих сімей мали належний вплив та використовували імперський владний ресурс для захисту власних інтересів [9, с. 42].

Отже, у випадку співпадіння інтересів колишніх козаків та нобілітованої старшини уряд та його представники на місцях мали обмежене поле маневру, чи навіть йшли на ключові поступки. У випадку спільності інтересів уряду з козацькими низами, представники верхівки нового дворянства Лівобережжя, вже інтегровані в імперську аристократію, вміли постояти за своє. Так вони змогли паралізувались спроби землевпорядкування, викликані лавиною судових справ в царині поземельних відносин, котрі тяглись з початку 1790-х рр. [9, с. 73].

З приходом до влади Олександра I починається новий період реформ, котрий зіграв свою роль в подальшій інтеграції Малоросії. Характерно, що Малоросійська

губернія початково сприймалась навіть генерал-губернатором О.Б. Куракіним як територія, окрема від Росії. Формально О.Б.Куракін був призначений малоросійським губернатором 4 лютого 1802 р., а вже 27 лютого 1802 р. Малоросійська губернія розподіляється на губернії Чернігівську та Полтавську [7, с. 20162]. Відповідно О.Б. Куракін стає Військовим губернатором, керуючим цивільною частиною Полтавської і Чернігівської губернії. Проте він навіть не був впевнений в її подальшій долі. Загроза з боку Наполеона I змусила переглянути засади компромісу досягнутого на теренах колишньої Гетьманщини. Змінивши О.Б. Куракіна на посаді генерал-губернатора Я.І. Лобанов-Ростовський пішов на формально безпрецедентний крок. З початком Вітчизняної війни 1812 р. він укладає проєкт козацького війська, обіцяючи козакам скасування податків та звільнення від інших форм військової повинності, в першу чергу натуральної рекрутської [9, с. 95–107]. Сучасна дослідниця В. Шандра поділяє думку С.М. Середоніна про зміну співвідношення між центральною та місцевою владою на користь останньої в критичний момент, виходячи з цього прикладу, та вважаючи даний крок особистою ініціативою Я.І. Лобанова-Ростовського [9, с. 99].

Однак канва подій, подальша успішна кар'єра князя Лобанова-Ростовського, формування Української козачої дивізії на Правобережжі, популярність ідеї військових поселень в вищих колах, дозволяє зробити припущення про наявність таємних інструкцій. В ситуації смертельної небезпеки, уряд Олександра I прагнув зберегти певну свободу рук, не зв'язуючи себе жорсткими зобов'язаннями. На користь такої точки зору свідчить різнобій обіцянок уряду Олександра I [9 с. 100].

Про стабільне бажання частини урядовців інтегрувати малоросійських козаків в загальноімперський порядок, надавши їй статус війська, оскільки губернські структури до цього підходили слабо, свідчить збереження козачих полків після війни 1812–1814 рр. та скасування додаткових податків для них. Існування 15 козачих полків з перспективою оформлення війська, не могло не викликати супротив, в першу чергу корпоративних дворянських структур створених у відповідності до існуючого законодавства. Аргументом традиційно служила дорожнеча та обтяжливість утримання козаків для суспільства. Малоросійське дворянство знайшло підтримку міністерства фінансів. Д.О. Гур'єв вважав наявність козачого війська не вигідним для бюджету. Як компроміс виникає ідея, котру озвучував Микола Павлович в 1816 році — замість 15 козачих полків створити 2 уланські дивізії в складі 6 полків, як військово поселенні [6 с. 156–158].

Звичайно створення військових поселень на Лівобережжі дворянству подобалось ненабагато більше ідеї створення козачого війська. Адже введення військового поселення знову означало повернення до питання перерозподілу земельного фонду. Досвід реалізації попередніх проєктів поселень говорив про те, що держава дбала перш за все про свої інтереси, здійснюючи примусовий викуп землі та переселення селян, котрі не ввійшли в склад поселень. З точки зору військової бюрократії військово поселення в Малоросії мало ряд переваг. В першу чергу наявність колишніх козаків з традиціями військової служби та значна

кількість державних селян. Тому відбувається постійне вироблення проєктів створення поселень [10].

Очевидно, що в негативному відношенні до ідеї надрегламентованих військових поселень погляди значної частини козацтва мали співпадати з позицією дворянства. Існують свідчення, що на формування негативного відношення до поселень впливала цілеспрямована пропаганда. На користь уряду Олександра I говорити той факт, що він розумів можливість негативного сприйняття ідеї поселень. Тому постійно розглядалась можливість надати козацтву організацію, подібну до Всевеликого війська Донського — з військовою канцелярією, судом, становими козачими установами, проте без гетьмана. Така реформа теоретично мала задовольнити козаків, та вносила розкол в позицію дворянства. В випадку введення військового устрою на таких умовах частина малопомісного дворянства розраховувала на зручну, і відносно недорого кар'єру, порівняно з армійською в установах нового війська. Тобто до 1816 р. урядом розглядалась можливість створення на теренах колишньої Гетьманщини певних напівавтономних структур, котрі в формі козачого війська чи принаймні Військового поселення суттєво б доповнили чи змінили б губернські структури загальноімперського типу. Цілком ймовірно, що йдучи таким шляхом, територія Чернігівщини мала б кращі умови для соціально-економічного розвитку в XIX ст.

Література

1. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка. — М., 1989. — Т. 2. — 779 с.
2. Ефименко А. Турбаевская катастрофа // Южная Русь. — СПб., 1903. — Т. 2 — С. 144–174.
3. Ключевский В.О. Курс русской истории. — М., 1937. — Т. 5. — 595 с.
4. Кухарук А.В. Запорожское наследие // Родина. — М., 2002. — № 5. — С. 81–85.
5. Міллер О.П. Превращение казацкой старшины во дворянство // Киевская старина. — К., 1897, Кн., 1. — С. 1–34.
6. Павловский И.П. Малороссийские ополчения в 1812 году по архивным данным // Киевская старина. — 1906. — Кн. 9–10.
7. Полное Собрание Законов Российской империи. Издание первое. — СПб., 1829–1837.
8. Стороженко Н.В. К истории малороссийских казаков в конце 18 и в начале 19 вв. // Киевская старина. — 1897. — Кн., 4. — С. 124–156.
9. Шандра В. Малоросійське генерал-губернаторство 1802–1856 рр. — 2001. — 355 с.
10. Ячменіхін В.К., Ячменіхін К.М. Проєкт утворення військових поселень на Лівобережній Україні в 50-х роках 19 ст. // Сіверський літопис. — 2002. — № 3. — С. 50–54.